

«EKIN»: ARGI BAT ILUNTASUNEAN

Erbesteko argitaletxeak 1936an

JOSE RAMON ZABALA

1936ko gerra ondorengo kultura berreskuratzea da, zalan-tzarik gabe, gaur egungo euskal kulturaren hutsune nagusietariko bat. Horren barne, euskal exiliatuek bultzatutako argitaletxe-ekintza dugu agian gehien batean baztertu egin den lana. Esan daiteke gure artean ahaztuenetatik ahaztuenak argitaletxeak izan direla, ezen horien inguruko aipamenak ia beti bigarren mailakoak izan baitira.

Errealitate horri ez doakio bat argitaletxeek edozein denboretako kultur egoera neurtzeko merezi izan behar dute balorazioa. Iritzi hau Enrique Krauzek azpimarratu du ongi:

«Se olvida a menudo que la historia de la cultura en un país no es sólo la de sus autores y sus obras. Es también la historia material de esa cultura. Dentro de ella, uno de los capítulos fundamentales es el de la industria editorial.»¹

Hala ere, ez da horrela egin euskal exilioaren lana azterterakoan eta hortik dator une honetan enpresa haiek ahanztu u retatik ateratzeko zailtasuna, azken finean frankismoaren errepresioiko urte gorrietan gure herriko kultura bizirik mantetzea saiatu zirenak. Egoera horren jatorriaz sakontzean, onartu behar dugu oso jarrera zabaldua izan dela gure kritikari eta historiagileen artean axolagabekeria hori. Egia da ere atzerriko argitaletxe gehienak bizitza umila izan zutela arazo ekonomiko larriak zirela medio; gehienetan enpresa horiek pertsona konkretu batzuen ahaleginei esker atera ziren aurrera, benetazko proiektu kulturalak izan barik. Bi ideia hauek, boluntarismoa eta baliabide ekonomikoen eza, justifikatzen dute ezagutzen dugun argitaletxeen mugatasuna eta urritasuna.

Normalean, atzerriratuentzat errazagoa zen aldizkari bat antolatzea, zeuzkaten ideiak zabaltzeko asmoz, argitaletxe bat baino, azken finean liburuak material eta giza azpiegitura askoz handiagoa exigitzen baitute. Aldizkari bat sortzeko, ordea, nahiko ziren borondatea eta diru-kantitate txiki bat; gainera lanaren ondorioak berehala ikusten ziren. Horregatik, ulergarria da gerra ondoren eman zen aldizkarien bapateko sorkuntza. Ez zen, aldiz, hori gertatu editorialekin, askoz eska-sagoak eta bizitza motzekoak baitira, momentuzko behar ekonomikoengatik². Beste aldetik, enpresa hauen ahultasunak mugatzen zituen emaitzak eta hori ere oztopo bihurtzen da ikerketarako zeren eta ez baita batere erraza argitaletxetako ondareak ondo ezagutzea.

Testuinguru horretan Buenos Airesko *Ekin* agertzen da benetazko salbuespena bezala, bere eragin kulturala gaur egundaino luzatuz, batez ere Argentinan kokatzen den euskal migrazioaren indarrari esker.

EUSKAL GOBERNUAREN ARGITALPEN-LANAK

Dena den, liburuaren munduko lehenengo ekintzak euskal instituzioen eskutik sortu ziren, European eta Ameriketara aurrera zeramaten gerra propagandistikoaren ondorio bezala.

Kanpaina horiek bultzatu ziren frankistek aurrera eramaten zituztenei nolabait erantzuteko:

«Los servicios de propaganda vascos se mueven febrilmente. Para conseguir una mayor efectividad, el Gobierno Vasco contrata a un experto en el tema, el suizo Goergen. Cuentan además con la inestimable colaboración del prestigioso periodista francés Paul Vignaux (...) folletos, libros y otro tipo de publicaciones.»³

Politika honen ondorioz liburu-multzo bat sortuko da, hizkuntz desberdinetara itzuliak:

«Dentro de este esfuerzo propagandístico, aparecen entre 1937 y 1939, una serie de libros y folletos, patrocinados por el Gobierno Vasco en español, francés, catalán, inglés, francés, alemán y checo. En 1937, se publican las obras de Alfredo Mendizábal, *Los orígenes de una tragedia. La política española de 1923 a 1936*; de George Steer, *The tree of Guernica*; de Ivonne Cloud, *Basque children in England*. En 1938 aparecen; de Iñaki Aberriogoyen (Iñaki Azpiazu), *7 mois et 7 jours dans l'Espagne de Franco*; de Ricard Altaba-Planuc, *Vuit mesos a Delegació del Govern d'Euzkadi a Catalunya*; de José de Aralar, *La rebelión militar española y el pueblo vasco* (Buenos Aires), del Dr. de Azpilikoeta (seudónimo de Aguirre), *Le problème basque (vu par le Cardinal Gomá et le Président Aguirre)*; de Pierre Dumas, *Le tragique destin d'Euzkadi*; de Ibon de Egi-zale, *Un homme, un clergé, un peuple*; de Victor Montserrat, *Le drame de un peuple incompris*; de Jean Pelletier, *Seis meses en las prisiones de Franco* (Buenos Aires), o de Angel Zumeta, *La teología de la invasión franquista.*»⁴

Konfliktoa aurrera zihoan heinean zerrenda titulu berriekin handitu zen, batez ere euskal egoerak eragindako elkarte lagunkideen eskutik. Horrela, besteak beste, Catalunyaoko Generalitat-earn «Comissariat de Propagande» delakoak Basalduaren *El dolor de Euzkadi* (1937) liburuxka eta goian aipatutako Altaba-Planuc-ena (1938) eman zituen argitara.

Aldiz, frantsesez agertutakoen kasuan, gehien batean Pariseko Peyre argitaletxea izan zen arduraduna; esaterako Víctor Montserrat eta Iñaki Aberriogoyen-en lanak eta euskal apaizek jasandako errepresioari buruzko erreportaje-sorta batena, *Le clergé Basque* izenburupean. Agirreren lana, ordea, Editions Bernard Grasset-ek argitaratu zuen. Beste aldetik, gaiaren

aktualitateak bultzatu zuen beste izenburuen agerpena, Pierre Dumas-en *Euzkadi. Les Basques devant la guerre d'Espagne* bezalakoa (1937)⁵.

Hasiera batean, liburu hauen argitalpena gaurkotasunari itsatsita zihoan eta posible zen Euskal Gobernuaren lotura ez zeukaten argitaletxeen eskuetan uztea. Aukera hori gero eta zailagoa egin zen gerra aurreratzen zihoan neurrian, gaiak aktualitatea galdu zuen arabera, batez ere konfliktu berriak sortu zirenean. Horrek problema berriak planteatu zituen ezen argitaletxe komertzialetan ez baitzuten jasan nahi arrisku ekonomikorik. Horren ondorioz Jaurlaritzak eta haren delegazioek hartu izan behar zuten euren gainean material horien argitalpenaren konpromesua. Horrela New York-eko delegazioak 1938. urtean sortzen zuen berezko argitaletxea, «The Basque Archives», non 1939an *The Basque Problem*⁶ liburuaren argertuko zen.

Beste delegazio batzuk ekin zitoten ere liburuak eta liburuxkak argitaratzeko lanari. Chileko Delegazioaren kasua da; honek 1942. urteko Agirre lehendakariaren Gabonetako diskurtsua eta 1944an Manuel de la Sotak idatzitako *La democracia vasca* liburuxka, lehen *Basques* aldizkarian agertutakoa, eman zituen prentsara. Antzeko gauza egin zuen Cubako Euskal Delegazioak lehendakariaren 1944ko *Mensaje de Navidad y Año Nuevo* liburuxka argitaratzean.

Ikusten denez, literatura politikoa zen, euskal gizartea gorai-patzen zuena eta, aldi berean, frankismoak bultzatutako krimenen salaketa argira ateratzen zuena. Lan hauek bizitza luzea izango dute, behin eta berriro ere argitaratuak argitaletxe eta hizkuntza desberdinetan. Adibide moduan George L. Steer-en liburuaren dugu, *El árbol de Guernica*, zabalduenetariko, edo Iñaki de Azpiazurena, *7 días en la España de Franco*, oraindik 1963 eta 1964. urteetan berriro kaleratuak izan zirenak Venezuelako *Gudari* Argitaletxearen eskutik. Lan hauen multzoa beste estrategia zabalago baten barne kokatzen zen, non egunkariak, aldizkariak, liburuxkak, postalak, diskak, Gernika eta Bilboko bonbardaketak eta euskal umeen atzerri-ratzeari buruzko dokumentalak, Eresoinkaren abesbatzaren ekitaldiak edo Euzkadi futbol-taldearenak sartzen ziren ere.

Orain arte aipatu ditugun lanekin batera gobernuak egin-dako zenbait txosten gehitu behar dugu, esaterako *Euzkadi'ko Jaurlaritza'ren Ordezkaritza Nagusia Catalunyan*⁷ edo *Etude sur le Pays Basque*⁸. Edozein kasutan azken hauek, lan praktikokoak ziren, une historikoak exigitzen zituenak, arazo kulturak aparte lagaturik.

BESTE INIZIATIBAK

Handiak baldin baziren instituzio eta exilioko delegazioek literatura disidentea zabaltzeko gaintitu behar zituzten oztopoak, ez ziren txikiagoak partidu politikoek eta intelektualek aurre egin behar zituztenak haien idazlanak publikoak egiteko. Argitaratze-prozesuak ondare ekonomiko handia eskatzen zuen eta horri kolektibo hauek nekez erantzun ziezaioketen. Horrela gauzak, sarritan idazleek beraiek finantziatu izan behar zituzten euren liburuen edizioak. Horrela egin zuten, adibidez, Ramon de Belausteguigoitiak *Euzkadi en llamas* argitaratzeko (México, 1938), Jose Olivares Larrondo «Tellagorri»k *París abandonada* (La Habana, 1942) eta *Las horas joviales* ateratzeko (Buenos Aires, 1950) edo Victor Ruiz Añibarrok, *Vascos, sí sí* liburuaren egileak (Buenos Aires, 1950).

Dena dela, atzerrian sortu ziren argitaletxeen zerrenda ez da eskasa; hala ere onartu beharko dugu hauei buruz dauzkagun datuak nahiko mugatuak direla. Alde batetik, suposa daitekeenez, Euskal Etxeek horrelako proiektuak bultzatzu zituzten, lehiaketa literarioak antolatuz eta irabazle suertatzen ziren lanak publikatuz edo almanakak eta hitzaldien testuak argitaratuz.

Guzti honen adibide moduan 1936ko abenduaren 22an Agirrek egindako diskurtsua Rosario-ko Zazpirak bat elkarrekin plazaratu zuen (Argentina, 1937) edo 1942an Liga de Amigos de los Vascos delako elkarteak *Canciones Vascas* liburu argitaratu zuen (Buenos Aires). Beste hainbeste gertatzen zen aldizkariekin, batzuetan argitaletxe moduan lan egiten zutenak. Horrelako kasu bat *Aberri Aldez* aldizkari mexikarra

dugu; honek 1937. urtean *Tres discursos del Presidente Aguirre. Documentos para la historia del País Vasco* liburuxka atera zuen. Editoreak Jesus Aldamiz eta Etxebarria Arriandiaga ziren, euskal delegazioaren izenburupean. Buenos Aires-eko *Euzko Deya* aldizkariak antzeko zerbait egin zuen Ramon Maria de Aldasorok (1946) eta Pedro de Basalduak (1952) emandako hitzaldiak publikatuz.

Jokin Zaitegirekin adibide berezia aurkitzen dugu. Intelektual honek, *Euzko Gogo*a-ren bultzatzailea, sarritan aldizkarietik ateratako separatak zabaldu zituen independenteki, liburuxka formatuarekin. Horrela egin zuen, esaterako, Shakespeare -ren *King Lear* eta *The Tempest* itzulpenekin⁹, edo zenbait artikuluren bildumarekin, *Adizki berenkoiak Olabide'ren Itun Berria'n* lanaren kasuan, lehen 1958 eta 1959¹⁰ urteetan artikulua bezala argitaratu zituztenak.

Aldi berean, entitate kultural eta politikoen bultzatuak zenbait argitalpen-proiektu sortu zen. Oro har, hauek ez zuten indar handirik eta liburuxka eta lan batzuk argitaratu ondoren, epe motzean, desagertzen ziren. Izan ere, Mexicoko Aklarre aipa dezakegu, Manuel Andujar, Simon de Otaola, donostiarra bera, eta Jose Ramon Aranaren eskutik. Mexicon ere Pizkunde argitaletxe-proiektua dugu; honek, 1945. urtetik, batez ere kreaziozko lanak atera zituen: Telesforode Monzonen *Urrundik* (1945) poema-liburua, herbesteko lehenengo literatura lana, *Goldaketan* (1946) Jokin Zaitegiren beste poemarioa, *Gernika'tik*, *Berlin zear New York'era*, Agirre lehendakariaren liburuaren itzulpena, idazle klasikoen itzulpenak, hauek Zaitegi eta Andima Ibiñagabeitiak eginak... Bukatzeko, beste bat gogoratu behar dugu, Editorial Vasca izenekoa; honetan agertu ziren Luis de Arangurenen *Memorias de un exiliado Vasco* (1958) eta Andoni de Astigarragaren *Historia documental de la guerra en Euzkadi* (1958) liburuak.

Urte batzuk beranduago interes handiko beste foku kulturala Venezuelan sortzen da. Hemen bi izen azpimarratuko dugu: Gudari Argitaletxea eta Cultura Popular Vasca-Erriaren Jakintza. Lehenengoa 1961ean agertu zen eta Gerra Zibi-

lean zehar Euskal Gobernuak ateratako liburuen berrargitaratzeari ekin zion. Horrela zabaltzen dira berriro ere George Steer eta Azpiazuren liburuak, Landabururen *La causa del Pueblo Vasco*, eta hauekin batera, beste lan politikoak, lehen-dakariaren hitzaldiak edo Jose Maria de Leizaolaren *El PNV en la vida práctica de tres cuartos de siglo* liburua. Erriaren Jakintza argitaletxearen kasuan liburu bakar bat ezagutzen dugu, Leizaolaren *Historia de la economía vasca* (1962). Bi enpresetan, beste politiko eta intelektualen artean, Alberto Elósegui, Jesús Dolara eta Mari Paz Matxainek hartu zuten parte.

Ameriketako beste tokitan ere zabalkunde mugatuagoko proiektuak sortu ziren; Chileko Pedro Ormaetxe Aldana izan daiteke horietako adibidea, 1947an *Ipuintxoak* eta urte bat geroxeago *Bigarren ipuintxoak* argitaratu zituen. Europan ere egin ziren saiakerak. 1945. urtean Baionako Comité de Relaciones de Euzkadi Norte erakundeak Manuel Chiapusoren *La ciencia y el joven libertario* liburuxka argitaratu zuen. Zoritxarrez, ekimen hauek porrot egiten zuten diru-faltagatik eta lanak zabaltzeko oztopoengatik zeren eta kontuan eduki behar baita liburu horien irakurleak gehien batean Hegoaldean aurkitzen zirela, frankismoan.

Kutsu abertzale eta politikoko enpresa hauekin batera zentzu oso desberdineko beste bat aipatu behar dugu, euskal ingurua gainditu zuena, bai argitaratu zituen liburuengatik baita ere zeuzkan helburu kulturalengatik: Buenos Aires-eko Goyanarte argitaletxea.

Juan Goyanarte intelektual ireki eta liberalak (1900-1967) bultzatutako lana izan daiteke, euren garrantzia kontuan izanirik, Euskal Herriko ezezagunetakoa. Hori horrela izan da gauza askoren ondorioz, batez ere Arrasateko idazle eta argitarazle honek oso erlazio eskasa izan zuelako bere jatorrizko herriarekin, ulergarria jakinez gero oso goiz aurrena Frantziara eta gero Argentinara alde egin zuela; azken herri honetan lortu zuen idazle eta negozio-gizonaren ospe handia.

Editorial Goyanarte izenarekin benetazko esperientzia aberatsa eta garrantzitsua eramaten da aurrera, Hegoameriketako kulturaren testuinguruan. Proiektuak bi alde izan zituen: liburu-aldizkari baten publikazioa, 1957. urtetik aurrera, *Ficción* izenekoa, eta entseiu eta nobeletako katalogo zabal baten argitalpena. Bertan agertuko ziren gaztelera oso idazle desberdinen lanak: Lanza del Vasto, Guy des Cars, Truman Capote, Albert Cohen, Cesare Pavese, Gore Vidal, William Faulkner. Aldi berean, argitaletxe honek idazle argentinarren liburuak aurkeztu zituen, Ezequiel Martínez Estrada, Osvaldo Seiguerman edo Hellén Ferro bezalakoak, eta, orokorrean, idazle hegoamerikarrenak, Miguel Angel Asturias-en kasuan. Argentinarraren barne Goyanarte bera aipatzen zen nobela errealisten autore bezala, ezagunenak *Lago argentino*, *Farsa*, *Quemazón* eta *Kilómetro 25* izanez.

Beste aldetik, azpimagarria da ere euskal idazle eta intelektualen partehartzea Espainaren exilioko beste zenbait proiektutan, esaterako Mexicoko Fondo de Cultura Económica delakoan edo, urte batzuk geroago, Pariseko El Ruedo Ibérico¹¹ argitaletxean. Zentzu berdinean, errepublikar koletibo batzuk bultzatu zituzten ere literatur lehiaketak eta sariak, atzerriko eta disidenten kultura indartzeko helburuarekin. Adibide bezala Mexicoko Unión de Intelectuales Españoles elkarteak 1958an Angela Figuera Aymerich idazle bilbotarrari «Nueva España» poesia saria eman zion, *Belleza cruel* liburuarekin; hau, urte berean, Compañía General de Ediciones-en argitaratua izango zen. Bestetan, euskal idazleen lanak atzerriarekin erlaziorik ez zeukaten argitaletxetan publikatu ziren. Horrela, Mexicoko Finisterre Ernestina de Champourcin-en zenbait poesi liburu ateratu zuen, Mexicokoa ere Cuadernos Americanos eta Córdoba Unibertsitateak (Argentina) gauza bera egin zuen Juan Larrea-ren liburuekin; Mexicoko Impresiones Modernas-ek argitaratu zituen Francisco Turrillas eta Toribio Echeverriaren lanak, Caracasko Ediciones del Cuatricentenario Vicente Amezagarenak, Montevideoko Editorial Florensak Ana Bidegarayen *Cuna vasca* aterako du... Adibide guzti hauetan ikusten da ez dela lan erreza Ameriketako bertako kultura, exi-

lioko kultura espainiarra eta euskal exiliatuen aportazioak bereiztea; azken finean konflikto berdintsuek bultzatuak eta inguru berdinean kokatzen ziren, nahiz eta jatorri geografiko desberdinekoak izan.

Euskal argitaletxe-mundura itzuliz, gure kulturarako lehen mailako garrantzia izango zuen proiektu bat geratzen zaigu aztertzeko, hau da, *Ekin* argitaletxearena, dudarik gabe gure herbesteko ahalegin nagusia, ondorioak eta luzera aztertzen baditugu batipat.

SEBASTIAN DE AMORRORTU: AZPIEGITURA

Ekin Euskal Argitaletxea Buenos Aire s-en sortu zen, 1942. urtean. Dena dela zaila egiten da honen agerpena ulertzea lehentxeago sortutako beste enpresa bat aipatu barik, zeinak gerra garaian gogoa eta euskal erreibindikazioaren aldeko ekimena erakutsi zuen; hau da, Sebastian Amorrortu eta semeak inprimategia.

Sebastian de Amorrortu bilbotarra (1867-1949) euskal nazionalismoarekin lotura estuak izan zituen pertsona zen. Sabino Aranaren adiskidea, bizkaitar hiriburuan izan zuen moldiztegian, Euzko Izarran, honen lan asko argitaratu zituen. 1910ean emigratzera behartua ikusi zuen bere burua «con la empresa al borde de la ruina, con presiones sociales y políticas debido a su militancia nacionalista, abandona casa y tierra para dirigirse a la Argentina»¹². Inprimategi desberdinetan lan egin ondoren Argentinako Córdobaan berea antolatzea lortu zuen, medikuntzari buruzko lanak argitaratuz batez ere. Poliki-poliki «lo que inicialmente fue un pequeño taller terminó constituyendo una de las imprentas más modernas y dinámicas del país»¹³.

Atzerrian ez ziren bukatu Sebastian de Amorrortu ren ideia abertzaleak; alderantziz, hasiera-hasieratik euskal borroka rekin edozein lotura zeukan proiektu guztien bultzatzailea bihurtu zen.

Laurak Bat, Liga de los Amigos de los Vascos delakoa edo Buenos Aires-eko *Uri Buru Batzar* elkarteak euren aktibitateen eszenatokiak izan ziren. Gerra zibilarekin batera heldu ziren exiliatuek indartu zuten joera hori, zeren eta une horretan hasi baitzen Euskal Gobernuan eta Argentinako Delegazioan buru belarri lanean, hauei laguntzeko asmoz.

Frankismoak erre presaliatuen aldeko lan guzti hau argitaletxeko lanean ere isladatu izan zen laster. Eta lehen argitaratuak bazituen Argentinako Euskal Etxeek eskatutako publikazioak, orduan, gerrarekin, aktibitate honek bulkada berri bat jaso zuen ere. Horrela, 1937an Bernardino de Estella apaizaren *La revolución y el criterio católico* liburua argitaratu zuen, idazlea «Areitz» izenordepean; 1938an Gabino de Garriga apaizaren *La rebelión militar española y el Pueblo Vasco*, «José de Aralar» izenarekin, eta *Informe sobre la guerra civil en el País Vasco* y *La verdad sobre la destrucción de Guernica*, biak Bernardino de Estellarenak, bigarrena «Orkoya» izenordearekin; 1939an Iñaki de Azpiazu apaizaren («Iñaki de Aberrigoyen») *El caso de los católicos vascos*.

Aldi berean, atera zituen baita ere eduki politikozko zenbait liburuxka. Hori dela eta, azpimarragarria da 1965. urtetik aurrera *Obras completas de Sabino de Arana* lanaren argitalpenari ekin ziola, Baionako Sabindiar Batza Argitaletxearen mandatuaz; azken argitalpen honek 2.478 orrialde izan zituen biblia motako paperan.

Horrela, Sebastian de Amorrortu berehala Argentinako euskal exilioaren erreferentzia bihurtu zen eta, gainera, azpiegitura tekniko bat prestatu zuen, Jose Angel Ascuncek definitzen duen «la gran realización cultural del exilio vasco»¹⁴ eta Koldo San Sebastianek «uno de los hechos culturales más significativos del exilio»¹⁵ bezala kalifikatuko duen proiektuaren alde, hau da, *Ekin* argitaletxea.

LEHENENGO PAUSOAK

Lehen esan dugunez *Ekin* 1942an sortzen da eta haren hasierako bultzatzaile nagusia Andrés María de Irujo y Ollo nafarra izango da. Irujo, Buenos Aires-en lehorreratu bezain laster, 1941. urtean, «se cuestionó muy seriamente la posibilidad y eficacia de un trabajo cultural realizado en el exilio con la mira puesta en su tierra y en sus compatriotas. Frente a la proliferación de revistas y folletos (...) piensa en la necesidad de una información más consistente, duradera y universal»¹⁶.

Asmo hauekin Buenos Aires-en Euskal Gobernuak zuen ordezkaria eraginga jo zuen; honek, Ramon Maria de Aldasoro k hain zuzen, ideia ondo ikusi zuen eta Isaac Lopez de Mendizabal bertan sartzeko proposatu zion. Hurrengo urratsa Manuel de Irujo, Galindez eta Estornes Lasa anaien laguntza eskatzea izan zen; azken hauei, gainera, «Zabalkundea Sorta» saileko¹⁷ zenbait liburu berrargitaratzeko baimena eskatu zien ere. Geroxeago garrantzi handikoa izango zen herbesteratutako kaputxinoen ekarpena, bereziki Jorge de Riezurena¹⁸, lortu zuen.

Une guztietan, proiektuaren azpian kultur erresistentziaren planteamendua isladatzen zen, Andres de Irujok berak argitzen duenez:

«Mi idea era crear un órgano para que nuestros hombres públicos pudieran transmitir sus ideas y puntos de vista sobre la guerra. Porque en el país teníamos mucha gente, pero no podían transmitir nada. Pero los del exilio tenían autoridad y era el mejor procedimiento para que los del interior tuviesen perspectiva. Así, nuestros libros, distribuidos clandestinamente, serían un elemento más de la Resistencia como, de hecho, ocurrió.»¹⁹

Eta azkeneko pausoa Sebastian de Amorrorturen laguntza eskatzea izan zen. Honen bulkada erabatekoa izan zen:

«Su respuesta fue fulminante, fantástica: ‘Ustedes tráiganme los originales y yo los corregiré, controlaré las pruebas y, antes de salir de la máquina, volveré a comprobarlos. De lo demás, no se preocupen’. Ninguno de los que están ahora, ninguno, hizo el trabajo de don Sebastián. Se volcó.»²⁰

Lehenengo laguntza hauekin argialetxe berria Lopez de Mendizabalen etxebizitzan kokatu zen behin-behinean, Belgrano ibilbidean; geroxeago eta betirako Peru kaleko 175. zenbakian egokituko zen, *Laurak bat* elkartearen lokaletan. Eta lehenengo liburua agertzen da, Arturo Campionen *El genio de Navarra*-ren edizio berria (1942):

«Lo sacamos primero por la posición de Navarra en aquellos momentos; franquista, mientras que por su posición Vizcaya y Guipúzcoa estaban deshechas. Alava era diferente. Necesitábamos decir que aquellos, los que mandaban, eran vascos.»²¹

Zirkunstantzia horietan, proiektuaren bi gidari nagusien arteko eztabaida sortzen da. Irujo eta Lopez de Mendizabal ez daude ados argialetxeari eman behar zaion orientabidearen gainean. Irujoren ustetan *Ekin* ~~da~~ joera politikoagoa izan behar zuen, exilioari protagonismoa emango ziona. Lopez de Mendizabalek, ordea, nahiago zuen lan kulturala indartzea. Eztabaida honek talde sortu berria hausteko zorian utzi zuen baina Sebastian de Amorrotu ~~ren~~ interbentzioak haustura ekidin zuen:

«Don Sebastián nos dijo que ambos campos eran importantes y que ambos tenían cabida en Ekin. Lo cultural correría a cargo de López de Mendizábal; lo político al mío.»²²

EKIN: ARGIA ILUNTASUNEAN

Iritzi hauekin ekintza kultural luze bat hasten da, gaur egun zabaltzen dena oraindiko. Oinarrian lau sailetan egituratu zen hau: «Euskal Kulturaren Biblioteka», argialetxearen sail nagusia, «Beste publikazioak», «Aberri ta Azkatasuna» eta «Euskal Idaztiak». Sail hauen artean «Beste publikazioak» eta «Aberri ta Azkatasuna» izenburukoek edukin politikoagoak aurkeztuko zituzten, Irujoren irizpidea jarraituz. Guztien elkarren artean zegoen ardatza abertzaletasunaren ideologia defendatzea zen, EAJren ortodoxiaren barruan²³.

Publikazio-lanak sail garrantzitsua izango zenarekin hasi zirenen, «Euskal Kulturaren Biblioteka»rekin hain zuzen, Arturo Campionen liburuarekin inauguraua. Geroago Enrique de

Gandiak eskaini zizkion argitaletxeari bi liburu berri, Donostian idatzitakoak: *Primitivos Navegantes Vascos*, sailaren bigarren zenbakia izango zena (1942), eta *Orígenes prearios del Pueblo Vasco*, hamargarrena (1943).

Poliki-poliki bilduma benetazko saski-naskia doa bihurtzen entseiu eta literaturaren oso arlo desberdinetako lanak publikatuz. Aipatu ditugun lan historikoetatik aparte edo gero agertuko direnetatik, Lopez de Mendizabalen *Breve historia del País Vasco* (1945) eta Prosper Boissonnade-ren *La conquista de Navarra en el panorama europeo*-ren itzulpena bezain garrantzitsuak, azken hau 1956tik 1961era lau tomotan atera zena, zuzenbideko lanak argitaratuko dira ere (Jesus de Galindez-en *La aportación vasca al derecho internacional*, 1942), musikakoak (Donosti eta Madina aiten *De música vasca*, 1943), hizkuntza (Lopez de Mendizabal-en *La lengua vasca: gramática, conversación y diccionario*, 1943), ekonomia (A. de Soraluze-ren *Riqueza y economía del País Vasco*, 1945), artea (M. Flores Kaperotxipi-ren *Pintores vascos y no vascos*, 1947), literatura (Aita Jorge Riezu-ren *Flor de canciones populares vascas*, 1948), antropologia (Jose Miguel Barandiaranen *El hombre prehistórico en el País Vasco*, 1953)... Liburu guzti hauek poltsikozko tamainan argitaratzen ziren (18x11), urtetan zehar kontserbatu den diseinu apal eta funtzional batez.

Beste liburu-sail handia «Beste publikazioak» lemapean agertzen zena dugu. Honetan ateratako lehenengo lana Jose Antonio Agirre ren *De Guernica a Nueva York pasando por Berlín* (1944) liburu autobiografikoa izan zen, Andres de Irujok lehendakariari eskatu zion araberez:

«Cuando apareció Aguirre²⁴ yo le puse unas letras y le dije: 'Mira, si tú escribes por ahí lo que te ha pasado en Bélgica, en Alemania, aunque metas doctrina como la gente no te conoce literariamente, es fácil que no salga nada, o que sí salga. Pero si nos envías el original, haremos una buena edición, que sí tendrá repercusión'. Y, efectivamente, eso pasó. Tanto es así que *De Guernica a Nueva York* fue traducida al inglés. Pero tuvo una edición bien hecha, muy cuidada, como fue aquella primera.»²⁵

Lehendakariaren liburua agertu ondoren, oraindik berriak ziren gertaera historiko-politikoak azaltzen zituzten publikazioek ikusi zuten argia: Pedro de Basalduaren *Con los alemanes en París* (1943), Andres de Irujoren *Los vascos y la República española*, «A. de Lizarra» izenordez (1944), eta Jesus de Galindezen *Los vascos en el Madrid sitiado* (1945). Edota izaera politiko hutsa zeukatenak: Jose Antonio Agirrerren *Cinco conferencias pronunciadas en un viaje por América* (1944), eta *La Comunidad Ibérica de Naciones* liburu kolektiboa, Armando Cortesao, Luis Araquistain, Manuel de Irujo eta Carlos Pi Sunyer politikoen artikuluekin (1945).

Hirugarren sorta, «Aberri ta azkatasuna», izenburuak berak argitzen duenez testu ideologikoak, doktrinamendu politikozko lanetarako gorde zen. Horretarako oso tamaina txikia aukeratu zen, eskuliburukoa, 14'5 x 11 eta 9 x 13. Azpimarragarria da nola sail honen lehenengo lana Lopez de Mendizabalek idatzitako *Gramática vasca abreviada* (1954) izan zen. Hurrengoa Fray Evangelista de Ibero ren *Ami vasco* liburuxkaren edizio berria izan zen²⁶ (1957), Sabino Aranaren ideologiaren laburpena katezismo baten itxuraz. Jarraian, zenbait opuskulu agertu zen: *El asesino de los fueros* (1957), 'Un navarro de la Ribera' izengoitiz sinatua, Iñaki de Azpiatzuren *El caso del clero vasco* (1958), Alberto Onaindiaren *Jóvenes de mañana* (1969), edo *Zure anaia ixilkari* (1961) lan anonimoa —geroago *Tu hermano de la clandestinidad* izenburupean itzulia—, zeinean *Ami vasco*-ren estiloa imitatuz, Euskal Herriko egoera sozial, politiko eta ekonomikoa aztertzen zen.

Zalantzarik gabe, garapen txikiena izan zuen liburu-saila euskaraz idatzitako lanei eskainitakoa izan zen, «Euskal idazkiak» izenburukoa hain zuzen. Hau ulertzeko nahikoa izan beharko zen ikustea ze inguru soziologikotan sortu eta zabaldu zen *Ekin* proiektua eta Euskal Herriko egoera linguistikoa bera, hizkutzatu batu barik eta izugarritzko euskal analfabetismo-tasekin. Azkeneko bilduma honetan azpimarra daitezke Juan Antonio Irazustak idatzi zituen elaberriak, *Joañixio* (1946) eta *Bizia garratza da* (1950). Beste tituluak izan ziren *Hamlet* (1952) Vicente Amezagak euskaratua, Jose Eizaguirre ren *Ekaitzpean*

nobela (1948) eta *Kolonbiar olerki-txorta euzkeraz* (1967), Santiago Onaindia apaizak egindako Kolonbiako idazleen antologia eta itzulpena.

Ekin argitaletxeak frankismo garaian sortu zuen liburu-ondareak, esan ditugun lau bildumetan, ehun baino gehiago izenburu gorde du, hauetako asko oinarrizkoak gaur egungo euskal kultura ulertzeko. Hor barruan, goian aipatu ditugunetatik aparte, garrantzi handiko intelektualen lanak kokatzen dira: Cecilia Garcia de Gilarte, Norbert Tauer, Justo Garate, Isidor de Fagoaga, Miguel Pelay Orozco «Olarso», Michel Iriart, Martin de Ugalde, Gabino Garriga, Luis Ruiz de Aguirre «Sancho de Beurco», Jesús Maria de Leizaola, Victor Ruiz Añibarro... Zentzu honetan liburuen aukeraketa oso egokia izan zen, bati-pat «Euskal Kulturaren Biblioteka» sailean.

Diaspora zela eta lanen aukeraketa ez zen lan erraza izan; honek exigitzen zuen mundu guztiko kolaboratzaileak mugitzea liburu berrien bila. Prozesu honen adibide bezala Francisco Javier de Landaburuk, EAJko burukideak, 1945eko urriaren 25ean barnerako idatzitako oharra dugu:

«La editorial vasca de Buenos Aires Ekin se nos dirige diciendo que es muy posible que algunos compatriotas del Interior hayan escrito durante esta época obras originales, de asunto vasco. Señalan concreta y confidencialmente el nombre del canónigo navarro don Néstor Zubeldia a quien suponen autor de un interesante trabajo inédito sobre la guerra civil. Igualmente les interesan temas de literatura, historia, folklore vascos. Nos ruega la editorial citada se gestione de esos autores el envío de los originales a Francia para ser retransmitidos a la Argentina donde serán publicados por Ekin, como lo han sido otros, asegurando el mayor secreto sobre la persona del autor si éste desea guardar anónimo su nombre o revestirlo de un nombre supuesto.»²⁷

Edizioari dagokionez esan behar dugu oso zaindua zela. Lan hori kontu handiarekin eramaten zen aurrera eta beharrezkoa zenean, sartzen ziren ere marrazkiak eta argazkiak. Arlo horretan kolaboratzaileen zerrenda azpimagarria da: Elvira Gascon, Nestor Basterretxea, Luzuriaga, Itorrotz, Flores Kaperotxipi. Batzuetan liburuekin batera argitaratzen ziren edu-

kin abertzaleko laminak: Euskal Herriko mapak, zazpi lurraldetako harmarriak, ikurrinak, eta abar.

Horrela gauzak 1965ean Isaac Lopez de Mendizabal bere jaioterrira, Tolosara, itzultzen da. Hutsune horrek argitaletxearen gestioa Andres de Irujoren eskuetan laga zuen, gaur arte, eta horrela honek euskal atzerriko kultur enpresa handiena burutu egingo du.

Lan guzti honen garrantzia erakusteko datu bat aipa dezakegu: orain gutxi Bilbon hasi da *Ekin*-eko ondarearen zenbait liburu-rænberrargitaratzea eta oraindik Argentinatik azkeneko edizioen zabaltze-lanak jarraitzen dira; nolabait hortxe dugu ekimen honen gaurkotasuna agerian. Martin de Ugaldek baieztatzen du aurrekoa *Ekin* «ha sido el faro donde han mirado los vascos que querían saber de la producción literaria vasca en momentos en que no había dónde mirar»²⁸ esanez.

Ekin-eko liburuak, frankismoak debekatuak eta zigortuak, penintsulan klandestinoki sartzen ziren, galtzaile eta euskal disidenteentzat benetazko orratz ideologiko eta kulturala izan ziren. Publikazio guzti hauen zabaltzeko lanetan sakonduz esan daiteke aktibitate hori oso ekintza arriskutsua zela. Exilioko aldizkariak zein liburuak debekatuta zeuden eta penintsulan sartzeak edo jendearen artean banatzeak kartzela-zigorra suposa zezakeen. Horrela dio Jon Etxaidek:

«Isilpean eta kontrabanduz sartu behar izaten zen (Euzko gogoari buruz hitz egiten). Zenbait aldiz pakete osoak erori ziren poliziaren eskutan eta zabaltzen zen guztia ez zen kobratzen zoritxarrez. Horrela, Aita Zaitegi'k lur jota bukatu zuen eta aldizkaria ateratzeari utzi behar izan zion. (...) Ni neu ere poliziak detenitu ninduen bi aldizkari horien zabaltzailatzat (beste *Gernika* aldizkaria dirudienez) eta kolaboradoretzat salatuz eta Martutene'ko gartzelan sartu ninduten aurrena eta gero Gasteiz'ko gartzelara esposaturik eraman.»²⁹

Bestaldetik, poliziak egindako liburuen bahiketak dirugalera gogorak suposatzen zituen argitaletxeentzat

Penintsulan liburuak sartzeko bide desberdinak zeuden; normalena pasabide zuzena izaten zen, sistema desberdinak erabiliz. Horrela kontatzen du Anton Ormazak:

«En Caracas se editó la primera edición en castellano de 5.000 libros (se refiere al libro de Steer *El árbol de Gernika*). Tuve yo esas noticias y una mañana me fui al otro lado y preparé un camión con unas cámaras interpuestas en la cabina y con dos camiones que iban allí al transporte de una mercancía a Hendaya para cargar en los vagones de ferrocarril, se metieron en unos cuantos sacos y los pasé (...) También pasamos los primeros «posters» que vinieron del difunto José Antonio Aguirre y algunas otras publicaciones.»³⁰

Beste zenbait kasutan diplomatikoen bitartez egiten zen, zeren hauek bide libreak zeuzkaten eta, edo baita ere kontra-bandista profesionalen laguntzaz.

Ekin argitaletxearen garrantziaren azterketarekin jarraituz, esan daiteke ekimen hori barne eta kanpoko euskaldunen arteko benetazko lokarria izan dela, gerra aurreko eta gerra ondorengo kulturaren arteko zubia; aldi berean, exilioa eta migrazioa batu zituen ahalegina. Azkeneko zentzu honetan azpimarragarria da nola poliki-poliki proiektua Ameriketako mundu kulturalean integratu zen; hori ikus dezagun esaterako Jose Hernandez-en *Martín Fierro*-ren itzulpenaz, Enrique Garcia Velloso idazle argentinar ezagunaren *Gernikako arbola* liburuaren argitalpenaz (1963), edo titulu adierazgarrien agerpenaz: Jose Cecilio Vidaurretaren *Argentina: una nueva y gloriosa nación* eta Juan Goyetxearena *Los gauchos vascos* (1975).

Horrela, Leonidas de Vedia-ren hitzek *Ekin*-i buruz esanahi osoa lortzen zuten: «un generoso impulso solidario, un propósito de fraternal unión con otros pueblos y otras culturas»³¹.

BEHIN-BEHINEKO KONKLUSIOA

Artikulu honen helburua normalean ahaztua gelditzen den ikerketa-arlo bat erakustea izan da. Bertan saiatu gara erakusten nola exilioko argitaletxeen panorama sarritan suposatzen den baino askoz konplexu eta aberatsagoa den; zori-

txarrez, argialetxe horien esfortzua gehiagotan iluntasunean gelditu da. Hala ere, guzti hauei esker posible izan zen balore eta ideia batzuk bizirik mantentzea. Horregatik orain arte azaldu ditugunekin batera beste batzuk aipatu behar ditugu behinik behin nahiz eta garrantzi apalagoa izan: Toulouseko *Egi-indarra*³², Caracasko *Ediciones Agur-Ana*³³, Castor Narvarte irundarrak bultzatutako Santiago de Chileko *Izarra* argialetxea, Donibane Lohizuneko *Askatasuna* eta *Axular* Argialetxeak³⁴ edo alderdi politiko desberdinetako publikazioak, esaterako EAJren Alderdi Edizioak. Guzti hauek merezi dute azterketa zehatza eta sakonagoa bere neurri osoan egin zuten lana ondo baloratzeko. Errealitate honek gure konklusioaren behin-behinekotasuna justifikatzen du.

1. «El Fondo y don Daniel». *Libro conmemorativo del primer medio siglo del Fondo de Cultura Económica (1934-1984)*. F.C.E. Mexico, 1984. 13 or.
2. Dena dela eta normala denez, sarritan bi aktibitateak batzen ziren pertsona eta proiektu berdinetan, hau da, aldizkari bat bultzatzen zuten lantaldeek batzuetan argialetxea sortzen zuten ere edo alderantziz. Askotan liburua ikusten zen proiektu baten gailurra bezala.
3. SAN SEBASTIAN, Koldo: *El exilio vasco en América. 1936/1946 - Acción del gobierno*. Txertoa. Donostia, 1988. 18 or.
4. ANASAGASTI, Iñaki; SAN SEBASTIAN, Koldo: *Los años oscuros*. Txertoa. Donostia, 1985. 28 or.
5. Editions de l'Aube. Paris, 1937.
6. Koldo San Sebastianek kontatzen duenez lan horiek argitaratzeko euskal delegazioak Modern Age argialetxearekin mantendu zituen kontaktuak ezer lortzeke. *The Basque Problem* Smith Hart idazlearen laguntzari esker zabaldu zen (*The Basque Archives. Vascos en Estados Unidos (1938-1943)*). Txertoa. Donostia, 1991. 43-44 or.)
7. Seix & Barral argialetxea. Barcelona, 1937.
8. Euskal Gobernua. Paris, 1939ko apirila.
9. Biak Bedita de Larrakoetxeak itzuli zituen, *Lear errege* eta *Ekatxa* izenburuz.
10. Liburu hau Baionako Darracq inprimategiak argitaratu zuen.
11. Esaterako, hemen argitaratu zuen Luciano Rincón-ek bere *Nuestros primeros veinticinco años* liburua eta Ortzí Letamendiak *Historia de Euskadi. El Nacionalismo Vasco v ETA*.
12. ASCUNCE, Jose Angel: «Sebastián de Amorrortu: hombre de ideales y de realidades». *El Diario Vasco*. Donostia, 1992ko martxoaren 10ean, 58 or.
13. Ibidem.
14. Ibidem.
15. SAN SEBASTIAN, Koldo: *El exilio vasco en América. 1936/1946 - Acción del gobierno*. Txertoa. Donostia, 1988. 85 or.
16. ASCUNCE, José Angel: «Andrés M. de Irujo: desbrozando futuros». *El Diario Vasco*. Donostia, 1992ko maiatzaren 12an, 66 or.
17. ESTORNES LASA anaien erantzuna baiezkoa izan zen eta zeuzkaten liburu guztiak proiektu berrirako eman zituzten.

